

انقلاب اسلامی و اندیشه سیاسی / ۸

گفتمان اصول‌گرایی اسلامی در ایران پس از انقلاب

تألیف

ابراهیم ایران‌نژاد

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۱

سرشناسه: ایران نژاد، ابراهیم، ۱۳۶۰-
 عنوان و نام پدیدآور: گفت‌مان اصول‌گرایی اسلامی در ایران پس از انقلاب / تألیف ابراهیم ایران نژاد.
 مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۰.
 مشخصات ظاهری: ۱۸۴ ص.
 فروست: انقلاب اسلامی و اندیشه سیاسی: ۸
 شابک: 978-964-00-1449-3
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.
 یادداشت: کتابنامه.
 موضوع: بنیادگرایی اسلامی -- ایران.
 موضوع: بنیادگرایی اسلامی -- ایران -- جنبه‌های سیاسی.
 موضوع: ایران -- تاریخ -- جمهوری اسلامی، ۱۳۵۸-
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ۵۷۹ الف/۳۳۲ HP
 رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸
 شماره کتابشناسی ملی: ۲۶۱۰۰۱۳

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۴۴۹-۳

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵۱۹۱

گفت‌مان اصول‌گرایی اسلامی در ایران پس از انقلاب

© حق چاپ: ۱۳۹۱، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

مؤلف: ابراهیم ایران نژاد

طراح جلد: محمدرضا نبوی

حروف متن: میترا ۱۴ روی ۱۸ بویست

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپ واژه‌پرداز اندیشه، تلفن: ۷۷۱۴۵۰۶۲-۶

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۵۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری،
 اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و
 مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار.....
۱۱	مقدمه.....
۱۵	فصل اول: مروری بر آثار مرتبط با مطالعه تحول فکر دینی در ایران معاصر.....
۱۵	مقدمه.....
۱۹	تقسیم‌بندی مطالعات مربوط به تحول فکر دینی در ایران معاصر.....
۱۹	۱. اندیشه‌شناسی.....
۳۸	۳. آثار معرفت‌شناسانه.....
۴۲	۴. آثار تبیینی.....
۴۹	فصل دوم: چهار چوب مفهومی - نظری.....
۴۹	مقدمه.....
۵۰	گفتمان‌شناسی و تفاوت میان انواع آن.....
۵۱	مؤلفه‌های گفتمان از دیدگاه نظریه‌پردازان.....
۵۱	بررسی مؤلفه‌های گفتمان در ادبیات نظری معاصر.....
۶۲	۳. مؤلفه‌های گفتمان از نظر مک‌دانل.....
۶۴	۴. مؤلفه‌های گفتمان از نظر روبرت وسنو.....
۷۳	فصل سوم: سیر تحول جریان‌ها و گفتمان‌های دینی در ایران.....
۷۳	مقدمه.....
۷۵	گفتمان‌های دینی و فکری از انقلاب مشروطیت تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران.....
۷۸	۱. جریان‌های فکری غیرمذهبی.....
۷۹	۲. واکنش و مواضع جریان‌های دینی.....
۸۷	سیر تحول گفتمان‌های دینی پس از انقلاب اسلامی ایران.....

انقلاب با سیاسی کردن جامعه، ترکیب فکری جامعه ایران را برای همیشه دگرگون کرد. تحولات نظری برآمده از انقلاب، و رویدادهای شگفت‌آوری که پس از انقلاب رخ داد، ناچار بر مسیر بحث‌های فکری در میان روشنفکران ایران اثر گذاشت (همان، ص ۲۲۴).

انقلاب اسلامی ایران پرسش‌های جدی زیادی را برای ایدئولوگ‌های اسلامی طرح کرد: آیا فقه اسلامی توانایی پاسخگویی به چالش‌های اجتماعی و علمی جدید را دارد؟ آیا فناوری، ناسیونالیسم و دموکراسی پارلمانی با اسلام سازگار است؟ جمهوری اسلامی برای بقیه جهان چه چیزی می‌تواند به ارمغان بیاورد؟ و پرسش‌هایی از این قبیل. افزون بر این‌ها، پرسش‌های پیشین مانند چگونگی متوقف ساختن یا به عقب راندن پیشرفت سکولاریسم، و چگونگی رویارویی با غرب و مکتب‌های گوناگون فلسفی آن، حل‌ناشده باقی مانده بود. در یک دوران پر آشوب سیاسی، اما از نظر فکری شکوفا، ناگزیر افراد مختلف به این پرسش‌ها پاسخ‌های متفاوتی می‌دهند. در چنین شرایطی علما و روشنفکران دینی، به عنوان «تولیدکنندگان اندیشه»، در تلاش برای سازگار نمودن اسلام با مدرنیته و عینیت بخشیدن به اندیشه‌هایی که در این باره صورت‌بندی و تدوین نموده بودند، به تولید کتب، مقالات، نشریات، موعظه‌ها، سخنرانی‌ها، نوشته‌های کلامی، ادبیات، نمایشنامه‌ها، روزنامه‌ها، رساله‌های فلسفی، رساله‌های سیاسی، برنامه‌های حزبی، و تفاسیر قرآن پرداختند.

در اینجا ذکر چند نکته ضروری به نظر می‌رسد. اول، اینکه افرادی که ذیل این گفت‌وگو معرفی می‌شوند، لزوماً از همه جهات دارای مواضع و عملکرد یکسانی نیستند، بلکه ما صرفاً جهت نزدیکی مواضع این روشنفکران دینی و روحانیون در قبال سایر گفت‌وگوهای دینی، آن‌ها را ذیل یک گفت‌وگو معرفی کرده‌ایم. دوم، این گونه‌شناسی گرچه ناظر به مسائل عینی و خارجی است ولی به این معنا نیست که گونه‌های شناسایی شده به صورت محض و ناب در خارج محقق هستند. به بیان دیگر افراد خارجی، اشخاص مجرد و تام، گونه‌های شناسایی شده نیستند، زیرا اولاً افراد انسانی در آن واحد می‌توانند ابعاد شخصیتی متفاوت و حتی گاه متناقض داشته باشند و لذا در صورتی که بخشی از اندیشه یا عمل آن‌ها در ذیل نوعی خاص از رفتار یا عمل قرار گیرد، الزاماً دیگر ابعاد شخصیت یا رفتار آن‌ها چنین نخواهد بود. ثانیاً انسان‌ها تا وقتی که در زندگی دنیا به سر می‌برند، بر مبنای حرکت جوهری، دارای شخصیت سیال و متحرکی هستند و به همین دلیل است که در طول زمان نوع اندیشه یا رفتار خود را تغییر داده و حتی مصداقی برای گونه‌های مخالف و متناقض رفتار یا اندیشه قرار می‌گیرند. نگارنده در این نوشته می‌کوشد یافته‌های خود را علمی و منصفانه ارائه دهد. اساساً روشنفکران دینی و علما و همه نام‌آوران در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و دینی و... هریک به تناسب بنیادی که خود بر نهاده‌اند حیات معنوی خویش را

ستمرار می‌دهند و بر مانایی خود تداوم می‌بخشند، نه دفاع نابجا بر حشمت آنان و دیرپا بودنشان می‌افزاید و نه بی‌مهری و انتقاد تند می‌تواند آنان را از جایگاهی که به مدد تلاش خویش کسب کرده‌اند، فروافکند. انصاف و عدالت اقتضا می‌کند تا مواضع و رویکردها متناسب با فضای معرفتی سیاسی هریک از آن رویکردها مطرح شوند. همچنین سعی کرده‌ایم تا این گفتمان را بشناسیم و بشناسانیم و از داوری‌های شتاب‌زده دربارهٔ مواضع و عملکردها پرهیزیم. محقق این سطور تلاش داشته است تا دچار این‌گونه آفت‌ها نشود. درعین حال اگر حاصل کار با این هدف و منظور مطابق کامل نداشته باشد، از پیشگاه بزرگانی که ممکن است در این پژوهش ناخواسته بر آنان عفا رفته باشد، پوزش می‌طلبیم.

در نگارش این اثر از راهنمایی‌ها و مساعدت‌های عزیزان زیادی بهره گرفته‌ام که بدون شک، همواره قدردان دانش و اخلاق ساینده و رفتار علمی برجستهٔ آن‌ها باقی خواهم ماند. اما تشکر و قدردانی خاصه‌ام از اساتید بزرگوار است که آموختند آنچه را که باید می‌آموختند و راهی را نشان دادند که در عین روشنایی و سستی به عظمت آموختن دارد. از جناب آقای دکتر علی محمد حاضری و جناب آقای دکتر مصطفی مهرآیین که در به سامان رسیدن این اثر نقش بسزایی داشتند تشکر و قدردانی فراوان دارم، و نیز از جناب آقای دکتر محمد سالار کسرائی، جناب آقای دکتر محمدرضا طالبان، جناب آقای دکتر علیرضا شجاعی زند، دکتر رضایی، دکتر معمار و دکتر جمشیدی، و دیگرانی که در این چند سال از محضر آن‌ها کسب علم و معرفت نمودم، تشکر و قدردانی می‌کنم.

ولی بیشتر از همه باید از همسرم تشکر کنم که در طول انجام این پژوهش مرا یاری نمود. تنها با اتکا بر محبت‌ها و مساعدت‌های ایشان بوده است که انجام این کار میسر شد. از مسئولان مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر خصوصاً معاون محترم فرهنگی، جناب آقای سعید کرمی و مدیر بر تلاش امور محققان جناب آقای ساروخانی و سایر کارکنان زحمت‌کش که زمینهٔ انتشار این اثر را فراهم نمودند نیز تشکر و قدردانی می‌نمایم.

مقدمه

گفتمان‌های دینی در ایران به عنوان نوعی جریان برخاسته از متن دین، تأثیر شگرفی در انقلاب اسلامی و تبعات و تحولات پس از آن داشته است. از دیگر سو این گفتمان‌ها به شکل طیفی متنوع با گرایش‌های عقیدتی و سیاسی متفاوت ظهور و بروز یافته است. این تنوع در میان گفتمان‌ها تأثیر خود را در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی کشور به نمایش گذاشته است و گفتمان‌های اصلاح‌طلبی و گفتمان اصول‌گرایی اسلامی در جریان انقلاب و به‌خصوص جریانات پس از آن تأثیر بسزایی داشته‌اند، پس تأمل در سرچشمه آن‌ها می‌تواند ما را به شناخت عمیق‌تری از انقلاب اسلامی رهنمون نماید.

همچنین دین در جامعه ایران از اهمیت بسیار والایی برخوردار است و در طول تاریخ معاصر ایران اندیشمندان بزرگی همچون حضرت امام خمینی (ره)، آیت‌الله مطهری، آیت‌الله طالقانی، دکتر شریعتی و سایر بزرگان در این مورد به تحقیق و تبادل نظر پرداخته‌اند. دکتر عبدالکریم سروش در این باره گفته‌اند: «قوی‌ترین و مهم‌ترین عنصری که از جهان گذشته برای ما باقی مانده و بهترین نماد عالم قدیم است، دین است، که فعلاً به قوت در جهان جدید حضور دارد و دل‌ها و مغزهای بسیاری را معطوف و متوجه خود کرده است.»^۱ و در ادامه ایشان اشاره کرده‌اند که: «بر ما ایرانیانی که از دل جامعه دینی بیرون آمده‌ایم، ذهنیتی حاکم است که نمی‌توانیم آن را نادیده بگیریم. پرورش، رشد، شکل‌گیری و قالب ذهنی ما در فضا و محیطی دینی صورت گرفته است و به همین سبب همواره هنگامی که فکر می‌کنیم، نظر می‌کنیم، داوری می‌کنیم، بخشی از ذهنمان معطوف به آن اندیشه‌های نشسته در ضمیر ماست که فرار از آن‌ها برای ما ممکن نیست.»^۲

۱. عبدالکریم سروش، محمد مجتهد شبستری، مصطفی ملکیان، محسن کدیور، سنت و سکولاریسم، چاپ سوم، تهران، مؤسسه معرفت و پژوهش، ۱۳۸۴، ص ۱.

۲. همان، ص ۲.

همچنین محقق بر این عقیده است که یکی از مهم‌ترین اهداف انقلاب اسلامی و بنیان‌گذار کبیر آن حضرت امام خمینی (ره) بازگرداندن روحیه دینی و دین‌مداری به جامعه بود.

این اثر بر آن است تا به این پدیده فرهنگی از زاویه‌ای متفاوت بنگرد و تحولاتی را که در حوزه گفتمان اصول‌گرایی اسلامی از سال ۱۳۵۷ تاکنون به وقوع پیوسته است، مورد بررسی قرار دهد. برای این گفتمان نمایندگان شاخصی همچون «محمدتقی مصباح، حسن رحیم‌پور ازغدی، صادق لاریجانی و عبدالله جوادی آملی» را انتخاب کرده‌ایم. مکانیزم انتخاب این افراد ذیل گفتمان مربوط به اساس منابع موجود و اجماع محققان در این زمینه بوده است. این اشخاص به‌صورت قراردادی برگزیده شده‌اند که در ذیل گفتمان یادشده مورد بررسی قرار خواهند گرفت. هدف ما در این پژوهش شناخت مؤلفه‌ها و ابعاد و ویژگی‌های متفاوت گفتمان دینی فوق و همچنین بررسی چگونگی شیوه تعامل این گفتمان با گفتمان‌های دیگر است. سؤال اصلی ما در این پژوهش این است که:

گفتمان اصول‌گرایی اسلامی در ایران پس از انقلاب دارای چه مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی است؟

این پژوهش متشکل از چهار فصل می‌باشد. در فصل اول سعی بر آن است تا آثاری که در این حوزه انجام شده است، مورد تفحص و بررسی قرار گیرد. در این فصل تلاش شده تا با معرفی برخی از مهم‌ترین مطالعات انجام‌شده در خصوص تحول فکر دینی در ایران معاصر، خواننده قبل از ورود به بحث اصلی با مباحث دینی و اندیشه‌ای که در این حوزه انجام شده است، آشنا گردد. در فصل دوم نیز رویکرد مفهومی - نظری پژوهش با بهره‌گیری از نظریه‌های گفتمان ارائه خواهد گردید.

در فصل سوم به تشریح جریان‌ها و گفتمان‌های دینی در ایران پیش و پس از انقلاب اسلامی پرداخته خواهد شد. در این فصل به‌طور گذرا به تحولاتی که در حوزه دینی در ایران پس از انقلاب رخ داده خواهیم پرداخت.

فصل چهارم به تشریح گفتمان «اصول‌گرایی اسلامی» اختصاص خواهد یافت. روش انجام این پژوهش از نوع پژوهش‌های توصیفی - اکتشافی نظام‌مند است که در مقام توصیف موضوع مورد مطالعه خود، از روش «تحلیل گفتمان» استفاده خواهد کرد. بنابر ادبیات روش‌شناسی مربوط به روش تحلیل گفتمان، از روش تحلیل گفتمان به دو شکل می‌توان استفاده نمود: ۱. استفاده از روش تحلیل گفتمان برای توصیف گفتمان‌ها یا اصولاً هر نوع پدیده‌ای که از جنس متن باشد، ۲. استفاده از روش تحلیل گفتمان برای تبیین شرایط تولید، توزیع و نهادینه شدن گفتمان‌ها یا دیگر پدیده‌های فرهنگی معنادار. به‌کارگیری روش تحلیل گفتمان با هریک از اهداف بالا که صورت گیرد از مقتضیات خاص خود برخوردار است. مهم‌ترین

مکتب‌ای که به هنگام استفاده از روش تحلیل گفتمان در مقام یک روش برای توصیف گفتمان‌ها باید مورد توجه قرار گیرد، استفاده از روش تحلیل گفتمان به صورت «نظام‌مند و منطقی» است. تأکید ما بر دو واژه «نظام‌مند و منطقی» عمدی می‌باشد. در توصیف گفتمان‌ها، محقق باید به صورت دقیق روشن سازد که در پی توصیف کدامیک از ابعاد گفتمان است. بنابر نظریه گفتمان، گفتمان‌ها از ابعاد و اجزای متفاوت برخوردار هستند. نمی‌توان در یک پژوهش توصیفی به بررسی تمامی ابعاد یک گفتمان پرداخت. محقق باید دقیقاً روشن سازد که با کدام عینک به گفتمان‌های مورد مطالعه خود می‌نگرد و به شرح و توصیف آن‌ها می‌پردازد. اگر می‌خواهیم از روش تحلیل گفتمان، با عنوان روشی برای تحلیل داده‌های متنی استفاده کنیم، باید روشن سازیم هدف ما از تحلیل داده‌های متنی چیست. به عبارت دیگر باید روشن سازیم با تحلیل داده‌های متنی در پی ارائه یک توصیف روشن و دقیق از کدامیک از ابعاد یک گفتمان هستیم. روشن کردن این موضوع می‌تواند به نظام‌مند شدن و منطقی جلوه نمودن یک پژوهش توصیفی که از روش تحلیل گفتمان بهره می‌گیرد، کمک نماید.

روشن ساختن عناصر و ویژگی‌های گفتمانی که یک محقق می‌خواهد از زاویه دید آن‌ها به بررسی گفتمان‌ها بپردازد، البته، در پایان مطالعه نظریه‌های گفتمان به دست می‌آید. به عبارت دیگر روش ساختن این نکته امری کاملاً نظری و مفهومی است. به هر حال، در مطالعات توصیفی که محقق باید از توان طبقه‌بندی و دسته‌بندی بالا برخوردار باشد، نکات روش‌شناسی و مباحث مفهومی در پیوند کامل یا یگدیگر هستند. چهارچوب مفهومی مطالعات توصیفی که اصولاً با هدف روشن ساختن طبقه‌بندی مورد نظر محقق صورت می‌گیرد، روش کار را مشخص می‌سازد. به عبارت دیگر، دقت در ارائه یک طبقه‌بندی روشن، شفاف و جامع، دقت در روش‌شناسی یک پژوهش توصیفی را به همراه خواهد آورد. ما در پایان فصل «چهارچوب مفهومی - نظری» به طور دقیق طبقه‌بندی خود را ارائه خواهیم کرد. این طبقه‌بندی که از بررسی آثار مهم‌ترین اندیشمندان حوزه مطالعات گفتمان استخراج گردیده است، راهنمای نظم بخش پژوهش ما خواهد بود و ما را قادر به ارائه یک توصیف نظام‌مند و منطقی از موضوع مورد مطالعه‌مان خواهد ساخت.

نوع داده‌های ما در این پژوهش، از نوع داده‌های متنی است که با هدف روشن ساختن ابعاد مختلف گفتمان مزبور مورد استفاده قرار خواهد گرفت. داده‌های ما شامل متون تولیدکننده‌های گفتمان مورد بحث است. البته در کنار متون تولیدکنندگان این گفتمان، ما از داده‌های متنی دیگری که در شرح متون تولیدکنندگان آن نگاشته شده نیز استفاده خواهیم کرد. بدون شک انتظار اولیه آن است که محقق روشن سازد از این متون چگونه استفاده خواهد کرد. ما در این پژوهش برای روشن کردن ابعاد گفتمان اصول‌گرایی از تمام داده‌های متنی در دسترس استفاده

خواهیم کرد. از این‌رو استفاده ما از این داده‌ها، مبتنی بر هیچ‌گونه روش نمونه‌گیری نخواهد بود. قدرت یک پژوهش از نوع پژوهش‌های گفتمانی به استفاده گسترده از داده‌های متنی بازمی‌گردد، لذا تلاش خواهیم کرد تا سرحد امکان از داده‌های متنی موجود بهره‌گیری شود.

www.ketab.ir